

Livskvalitet og Cittaslow som mål i planlægningen

Jens Tonboe, professor emeritus,
Hillerød

1. Omvendt indledning

Lad os først vende det hele lidt på hovedet: Har man nogensinde hørt om en planlægning, der søger at skabe “rammer for det dårlige liv”? eller om en planlægning “uden udsyn og omtanke” (for nu at parafrasere Svendborg Kommunes egne Cittaslow- og Plan09-oplæg)? Nej vel? Det skulle da lige være Gulaglejrene, de tyske koncentrationslejre, Apartheid – eller inddæmningen af palæstinenserne i Gaza og på Vestbredden. Selv moderne overvågningsfængsler har et vist positivt opdragende sigte. Umiddelbart giver det altså ikke megen mening.

Alligevel forekommer Cittaslowkonceptet sympatisk – ikke mindst når man som jeg har brugt nogle år på at kritisere det hæsblesende arbejdssamfund (Tonboe 2004), ligesom Svendborg Kommune må ønskes tillykke med sin version som et smukt bidrag til byplanlægningens lange tradition for utopisk indsats. Livskvalitetsplanlægning, også i denne variant, må absolut forsøges – men nemt bliver det nok ikke.

2. Forudsætninger

Min baggrund for at beskæftige mig med dette går tilbage til dengang, jeg i 1971 blev ansat som student i Statens Byggeforskningsinstituts (SBI's) byplanafdeling. Ud over “traditionel” byplanforskning og -udvikling, så var der i byplanafdelingen tre nye gensidigt støttende eksperimentelle projekter: 1) Kritikken af den kapitalistiske byplanlægning, 2) Levevilkår i planlægningen, og 3) Offentlighed i planlægningen.

Det første var en klar udløber af den meget universitære og selvbevidste kapitallogik, som i løbet af få år endte med at blive frosset og endda direkte censureret ud fra SBI (og i øvrigt).

Det andet var en fremsynet respons – fra Niels Boje Groth og Johannes Møllgaard (SBI 1975, Groth & Møllgaard 1978) – på svenske (Johansson 1970, ERU 1974), finske og norske levevilkårs- og velfærdsanalyser – og en enkelt dansk frontløber (Kristensen 1972). Et senere resultat af dette projekt blev Thomas Højrup's livsformanalyse (1983), men allerede inden opnåede levevilkårsplanlægningen et vist gennemslag i den regionale og den kommunale planlægning i slipstrømmen fra den store planlovsreform 1972-75, f.eks. et tiltag i Vestsjællands Amt (Andersen 1979), samt Erik Bücherts (1979) arbejde for Arkitektskolen i Århus og NordRefo samt for

Brødstrup Kommune, mens andre forsøgte sig i Kolding Kommune. Her er faktisk en del – både gode og dårlige – erfaringer at bygge på.

Det tredje projekt, hvortil jeg selv bidrog, var en respons på engelske, amerikanske og hollandske initiativer samt en række danske borgerprotester mod planlægningen (Gottschalk & Tonboe 1974, Tonboe 1974). Også her blev udviklingen kædet sammen med og støttet af planlovsreformens bestemmelser om borgerinddragelse, som vi var med til at formulere. Senere blev interessen for demokratiet dog kølet betragteligt og lovkravene svækket op gennem 1980'erne – i takt med at planlægning i det hele taget blev betragtet med dyb ideologisk skepsis.

Egentlig havde de tre byplanforskningsprojekter det samme mål, og samme mål som al anden planlægning: at skabe bedre rammer for det gode liv. Den første gruppe mente blot ikke, at dette var muligt, så længe vi havde kapitalisme. Levevilkårsforskerne mente godt, at forskere og planlæggere kunne bidrage med at identificere gode levevilkår og indarbejde dem som mål i den fysiske planlægning. Og vi demokrater mente egentlig, at vi gik allermest radikalt til værks ved at overlade til folk selv at bestemme, hvad det gode liv og den gode planlægning var. Eftersom det var – og stadig er – forskelligt, hvad dette indebærer, alt efter hvem man spørger, og varierer en del med både tid, sted, kultur osv., så hverken kunne eller skulle planlæggere eller andre smagsdommere bestemme indholdet på forhånd, kun angive procedure og form.

En anden af mine forudsætninger for at arbejde med dette tema nu er, at jeg som fagsociolog med erfaring fra undervisning og forskning i empiriske metoder mener, at man sagtens rent *teknisk* både kan identificere og måle livskvalitet og også kan operationalisere det i en planlægning, der kan danne ramme for det gode liv nu og fremover. Ikke kun de rent objektive og de direkte fysisk bundne og manipulerbare levevilkår, men også de mere subjektive og generelle sider af sagen – hvis man ellers vil og kan få lov.

Den tredje og sidste af mine forudsætninger er, at jeg som en sociolog, der har arbejdet en del med “Rummets Sociologi”, mener, at den helt grundlæggende præmis for det, vi beskæftiger os med her – nemlig at der er *en vis* sammenhæng mellem de fysiske-materielle rammer og det sociale liv – har noget for sig. Jeg siger dette, fordi det er min erfaring, at ikke alle, specielt ikke alle sociologer, deler denne opfattelse, og at planlæggere er tilbøjelige til at tage sammenhængen for givet uden nærmere refleksion. Ud over, at jeg opfatter denne sammenhæng som betinget og kontekstuel bestemt og kun i meget medieret form som “kausal”, kan jeg af pladsmæssige grunde ikke uddybe dette nærmere her, men må nøjes en henvisning (Tonboe 1993).

3. Levevilkår og livsformer

For overskuelighedens skyld kan en række levevilkårskoncepter – med lidt god vilje – sammenstilles i følgende skema:

Figur 1. Levevilkårskoncepter.

Koncept Dimension	Faktisk historisk udvikling	Erik Allardt	Thomas Højrup
Objektiv	Indikatorer	At have	Lønarbejder
Subjektiv	Holisme	At elske	Selvstændig
Objektiverende	Selvrealisering	At være	Karriere

Indikatortilgangen lå bl.a. til grund for den svenske *Levnadsnivåundersökning* (1970) og til dels også Socialforskningsinstituttets senere undersøgelse af danskernes levevilkår (1974, 1978). Her opereres med kvantitative mål for forekomst og udbredelse af forskellige “objektive” ting, f.eks. uddannelse, indkomst, boligforhold, sundhed. En udvidelse ligger i, om disse ting opfattes som *ressourcer* i forbindelse med et tilføjet *handlingsperspektiv*. Men ellers er det typisk data, som nok måles på individniveau men aggregeres på gruppe- eller systemniveau for at skabe overblik og pejlemærker for beslutningstagere *oppefra*, f.eks. procentandel med bil, hus, fjernsyn eller mobiltelefon, på lige fod med mål for gennemsnitlig levealder, antal læger pr. 1000 indbyggere osv.

Over for dette etableredes så gradvis – bl.a. via inspiration for Ottar Brox’ Nord-Norge-undersøgelser (1966, Kristensen 1972) – den socialantropologiske, holistisk og kvalitativt orienterede tradition, hvis ærinde er at indfange “det hele billede” – *nedefra* – af det enkelte individs og erhvervs situation og perspektiv – hverdagslivet og betingelserne herfor, tingene i sig selv og som meningsfulde ressourcer i et handlings- og procesperspektiv. Det siger sig selv, at der her ikke kunne være tale om ét billede, ét *executive summary*, men om en række parallelle og ligeværdige scenarier afhængig af, hvem man spurgte hvor og hvornår.

Til dette kom så – bl.a. via inspiration fra Finland (Roos 1973, 1974) og den marxistiske menneskeopfattelse – den såkaldte selvrealiseringsbetragtning, hvor perspektivet blev mere fremadrettet og handlingsorienteret, mere moderne kan man sige, og knap så kustodeagtigt, som det egentlig ligger i den traditionelle antropologiske tilgang.

Fra Finland kom også sociologen Erik Allardts forsøg på at sammenfatte dimensionerne i denne udvikling i et enkelt koncept for det skandinaviske velfærdssamfund (Allardt 1974, 1975), hvor sigtet var at kombinere sig frem for at finde et passende mål for levevilkårene, som både “folk” og beslutningstagere kunne finde meningsfuldt og anvende fremadrettet i planlægning og politik. Også her ligger der altså en handlingsdimension for den enkelte ‘borger’ i forhold til situation og muligheder – i Being-kategorien. Det var samme retning, man gik med Socialforskningsinstituttets (SFI’s) levevilkårsundersøgelse, senere overbygget med Bourdieus skema for “det sociale rum”, forskellige habitus- og kapitalformer osv. (Hansen 1988).

Derimod voksede Højrup's livsforms-koncept (1983) ud af den oprindelige socialantropologiske tilgang. Hvor den traditionelle levevilkårsopfattelse måler fordelingen af levevilkår i en befolkning kvantitativt langs en eller flere dimensioner (meget er her det samme som godt), og den socialantropologiske tilgang fokuserer på det kulturelt-kvalitative indhold for enkeltpersoner, grupper eller småsamfund (her er sammenhæng er godt), opererer livsformopfattelsen med en teoretisk bestemt *forhåndsstrukturering* i kvalitativt forskellige *typer*. Typerne er *teoretisk* udledt via en strukturalistisk-marxistisk analyse af en given (kapitalistisk) samfundsformation, og vi kan ikke forvente, at den empiriske virkelighed kan passes ind i disse typer. Der er nok et overordnet hierarki, typisk et magthierarki, men typerne er usammenlignelige i forhold til, hvad der er gode og dårlige levevilkår. Tilgangen er dermed også mere gruppe- og klasseorienteret – hermed også mere samfundsorienteret – end individorienteret.

De fleste af de eksempler, vi har fra den danske planlægning, har i praksis været blandingsformer af et eller flere af disse koncepter – primært af praktisk nødvendighed, fordi de forskellige tilgange repræsenterer forskellige højst reelle politiske og praktiske interesser – og har de ikke formået denne hybridiserende tilpasning, er de som regel kuldsejlet, som det f.eks. skete med Inger Andersens (1979) antropologiske analyser for Vestsjællands Amtskommune i 1978-79. Men samme tilpasning har også givet en række “uskønne” og “usammenhængende” løsninger.

4. Problemer og muligheder

Undertiden, når det er omstændeligt at angive positivt, hvad man skal gøre, kan det være en genvej at sige, hvad man *ikke* skal gøre eller i hvert fald skal passe på med.

Lykke eller tilfredshed?

De fleste har sikkert hørt om “de lykkelige danskere” – om danskerne som verdens lykkeligste folk (måske næst efter Bhutan). Jeg vil gerne advare mod lykkebegrebet.

Den norske sociolog og fredsforsker Johan Galtung berettede engang om sine erfaringer med måling af lykke i en internationalt komparativ undersøgelse, som bl.a. omfattede USA og det daværende Sovjetunionen. Når næsten alle, selv de fattigste og mest miserable i USA, erklærede sig lykkelige, viste det sig at hænge sammen med, at man ellers ville fremstå som en fiasko givet den almindelige opfattelse, at man selv var ansvarlig for sit liv. Når næsten ingen, selv blandt de mest privilegerede i Sovjet, erklærede sig lykkelige, viste det sig at bero på den udbredte grundopfattelse, at alt i tilværelsen var skidt og elendighed, og at fremtiden kun ville blive værre. En lykkelig sovjetborger ville derfor kun kunne betragtes som utilregnelig. Begrebet gav altså ikke mening, specielt ikke ved sammenlignende analyser, hvor ‘alt andet’/konteksten

forudsættes lige, hvilket også var grunden til, at man måtte undersøge de 'mærkelige' svarmønstre nærmere, og man måtte til sidst helt opgive det.

I Danmark er det ikke mindst fra den internationale "Værdiundersøgelsen", at vi har fået tal for vores lykke, men her viser nærmere analyser også (Gundelach og Kreiner 2004), at lykke, selv i en udelukkende dansk kontekst, er et luftigt og uklart begreb. Den individuelt udtrykte lykke er stemningsbåret og korrelerer lidet meningsfuldt med andre mål for velfærd, vi kan operere med. Derimod viser begrebet *tilfredshed* sig at give mere mening og være mere operationelt – bl.a. fordi det kan forbindes med konkrete forventninger og forhold for både individer og grupper over tid og sted. Det korrelerer klart og ret entydigt med, hvem der har og har fået det bedre eller dårligere over tid og sted – bedre uddannelse, beskæftigelse, økonomi, sundhed, sikkerhed, tillid osv. (Tonboe 2001).

Kontekst, komplementaritet eller fast standard?

Som Galtungs erfaring ovenfor illustrerer, er konteksten vigtig, når vi skal arbejde med disse ting. Det gode liv er relativt – græsset er altid grønnere på den anden side af hegnet – for alle. Man arbejder altid mest for det, man endnu ikke har. Den arbejdsløse ønsker arbejde, den beskæftigede ønsker fritid, rutinearbejderen ønsker udfordring, bymennesket ønsker natur, den stedbundne mobilitet, og omvendt. Det betyder, at forskellige grupper af borgere har forskellige forventninger og tilfredsheds-kriterier, men det betyder også, at billedet ændres over tid: Når krisen sætter ind, bliver de basale behov vigtigere, og de overflødige oplevelser må vige. Flere oplever deres arbejde truet. Når der bliver, og hvor der kommer, færre unge og flere ældre, ændres "det gode liv" også. Tilgangen må derfor differentieres, fokuseres på forskellige grupper og deres placering i en større sammenhæng, i tid og rum.

Som man siger, eller som man gør?

Et andet problem er, at folk ikke altid siger og gør de samme ting, eller omvendt. Vi ved fra flere undersøgelser, at det store flertal af de danske husstande højst ønsker halvandet job for at optimere balancen mellem husstandsøkonomi, familietid og selvrealisering. Vi ved imidlertid også, at flertallet i praksis vælger mindst to job og er utroligt opfindsomme med begrundelser i retning af kvalitetstid, rationaliseret husholdningsarbejde, "afslappende" aktiv-ferier, økologi, nærhed til naturen osv., som alt sammen koster flere penge og mere arbejde (Tonboe 2004). Ærlighed og selverkendelse er ikke altid lige udbredt hos alle, omstændighederne kan også udvikle sig lidt anderledes, end man havde troet. Når mange i dag arbejder mere eller hurtigere, er det ikke kun, fordi de gerne vil, men også fordi de er nødt til at følge med, hvis de vil beholde jobbet. Eller de indfanges undervejs af nye karrieremål og nye muligheder. Man må altså spørge til både handling og holdning og i øvrigt selv tjekke (tillid er godt, men ...), hvis man skal i mål.

Stedbundet eller hel?

Noget, som næsten altid volder problemer, er forholdet mellem de såkaldt “stedbundne” og de helhedsorienterede levevilkår. På den ene side kan det være fornuftigt og forståeligt at begrænse den offentlige planlægning udelukkende til det, som man umiddelbart kan påvirke som fysisk planlægger, og lade resten ligge – til markedet, til borgerne selv, til fremtiden. At man altså *kun* ser på lokaliseringen og dimensioneringen af offentlige institutioner og infrastruktur, på bolig og erhverv generelt, på rammer, grænser og formelle forskrifter frem for på faktisk realiseret indhold, socialt og økonomisk. Måske angives til nød hvilken produktion hvor, men ikke hvordan, under hvilke forhold (inkl. arbejdsforhold, miljø osv.) eller til hvilke formål. Men en kommune har mange andre instrumenter end den traditionelle fysiske planlægning til rådighed for implementeringen af sine mål og kan nå meget andet og mere end det, der normalt optages i en byplan.

Insistering på de strengt stedbundne levevilkår var imidlertid netop, hvad vi mange gange oplevede i 1970’erne og 1980’erne, specielt hvor de helheds- og individorienterede socialantropologiske koncepter nedefra var involveret. Ud fra dette koncept kender “det hele liv” og selvrealiseringen ikke til de grænser, der sættes politisk mellem “det offentlige” og “det private”, mellem stat og marked, lokalt og globalt. Her går det ikke at afvise hele rapporten, fordi man bare ikke kan tage sig af, “hvem, der tager opvasken”, som det hed fra Vestsjællands Amtskommune i 1979 om Inger Andersens socialantropologiske oplæg til et mindre afsnit om køn og levevilkår.

Jeg behøver vel næppe antyde, at det netop er en udviskning af sådanne grænser, hvor der også lægges vægt på det sociale og det kulturelle, f.eks. hverdagsliv og kost, der gør Cittaslowkonceptet i Svendborg interessant og derfor også aktualiserer denne problematik – på et eller andet tidspunkt.

Klare adresser, ærlige muligheder – og hold så kontrakten

Det sidste problem relaterer sig i første omgang mere til borgerinddragelses- end til levevilkårsaspektet i planlægningen. For at engagere sig, dvs. for at ønske at deltage aktivt, skal folk kunne se sig selv og en reel mulighed for indflydelse i projektet. Tematikken skal både være aktuel og relevant – hvad der i forhold til de ovennævnte temaer fordrer, at den må være forholdsvis *differentieret* og *fleksibel*, hvis flere forskellige grupper og klasser, som borgerne jo udgør, skal kunne relatere til deres behov. Derudover skal kommunen fra begyndelsen gøre sig selv og andre klart, hvor langt man vil gå, eller rettere: lade andre gå mht. indflydelse på hvad – og så i øvrigt holde løfterne. Det er altid bedre at afgrænse og præcisere fra begyndelsen (og dermed måske opnå mindre respons), end det er at skulle præcisere eller trække i land undervejs. Borgerne er jo lige så røgede som politikere og planlæggere er spegede, og svigtet tillid er det værste og mest demotiverende – ikke mindst i det særdeles tillids- og retfærdighedsfunderede moderne danske samfund.

Ja men, man kan jo ikke på forhånd vide, hvad forskellige folk vil eller vil foreslå? Nej – ikke uden at forhøre sig gennem dialog først – heri består just dilemmaet, når man gerne vil vove et øje, som det er tilfældet her, og så i, at man skal passe på med at afgrænse og lukke af for tidligt af frygt for ikke at kunne levere varen senere. Men heri består vel netop den politiske og den professionelle kunst?

5. En kritisk efterlysning

Generelt fremtræder Cittaslow som et antimoderne, antivækstorienteret koncept, en reaktion på det hurtige 'arbejdssamfund', hvor man søger balance via langsomheden. Cittaslow Svendborg fremtræder dog også som noget andet og mere – først og fremmest gennem det meget vigtige delprojekt Tankefuld – fordi man jo alligevel herigennem vil vokse og ekspandere økonomisk og befolkningsmæssigt – bare lidt langsommere? Måske beforder denne modsætning blot en yderligere modernitets- eller hastighedsdynamik – ligesom ferie og fritid som modsætningen til arbejde og arbejdstid blot lader op til morgendagens dont. Dermed undslipper man netop ikke moderniteten eller arbejdssamfundet, men bliver en fornyende og revitaliserende del heraf.

Svendborgs koncept er angiveligt lokalt orienteret, er til for den lokale befolkning, med den lokale mad og natur, men vil så alligevel gerne appellere til folk udefra – den kreative klasse fra Odense – lægerne fra det nye hospital og forskerne fra universitetet samt de velbjærgede pensionister fra hele landet, som gerne skulle blive 'lokale' – for så at pendle til "selvrealiseringen", forbrugets og fritidens opretholdelse ad den nye motorvej?

Konceptet, især i Cittaslowmanifestet, fremstår ganske helhedsorienteret, det handler om en livsform, men har man gjort sig klart, hvor langt man i Svendborg vil og kan gå ud over det stedbundne og blande sig i arbejdets omfang, indhold og intensitet – dvs. det, som mere end noget andet sætter tempoet for moderne menneskers liv?

Konceptet appellerer eksplicit og mere til den kreative middelklasse – hastigheds-samfundets og oplevelsessamfundets spydspids, det, Zygmunt Bauman kalder "turisterne", og Castells kalder netværkssamfundets "space of flow", end til de stedbundne "vagabonder" og "space of place". Det gør man bl.a. ved at koncentrere sig om bevarelse af havnen "som den var", fremelske de maleriske oplevelser, "naturen", økologien, det kulinariske. Der er næppe mange i denne forsamling af planlæggere og forskere, som ikke synes, at konceptets tilbud er attraktivt; vi hører alle til "turisterne" og den kreative klasse af symbolbehandlere. Men hvad har man så til de 80 % andre af kommunens nuværende borgere med andre præferencer? Hvor er LO's medlemmer f.eks. henne i dette koncept?

Tilgangen fremstår økologisk og naturorienteret, og gennem Tankefuld's urbanisering af det åbne land vil man bringe beboerne tættere på naturen. Men er det andet end den samme logik som den, der fik bønderne fra Mols til at bære deres kollega ind i marken, for at han, og storken, ikke skulle træde kornet ned?

Er Cittaslow Svendborg i virkeligheden blot modernitet behændigt forklædt som den antimodernitet, mange i dag umiddelbart higer efter, men som den vækstbremsende krise, vi for tiden oplever, snart vil svække interessen for?

6. Opsamlende forslag

Hvad med om man i stedet søgte at nærme sig det grundlæggende Cittaslowmål gennem nogle DOGMER, som går mere direkte til sagen, som f.eks.:

6 timers arbejdsdag (og evt. 30 timers arbejdsuge) – uden opskruning af tempo og skjult rationalisering og uden lønnedgang. Eller: teknologiske landvindinger skal bruges til at nedsætte arbejdstid og tempo – ikke til at øge produktivitet eller reducere arbejdsstyrken, altså til 'langsomhed'. Om ikke andet kunne man starte i sin egen kommunale sektor, som det skete i Bologna i 1980'erne. Der er meget anden inspiration at hente i Italien end slow food.

20 kilometer som maksimal pendlergrænse, ikke i gennemsnit (20 km er tæt på det danske gennemsnit i dag, mænd ca. 7 km længere end kvinder), men som en individuel grænse.

Evt. en tilsvarende grænse som "Fyn med omliggende ø-hav" for transport af varer og tjenesteydelser til forbrug og produktion. Det ville for alvor understrege det lokale, og meget af det globale kan jo klares elektronisk og virtuelt.

Arealneutral udvikling. Intet nyt (brutto)areal til by-, beboelses- eller infrastrukturformål. Restrukturering, genbrug og fortætning kunne formodentlig klare opgaverne de næste mange år fremover – med lidt god fantasi fra kommunens mange gode planlæggere, borgere og politikere?

(Fossil)energi-, CO₂- og vandressourceneutral udvikling (inkl. beboernes og erhvervenes trafik). Bedre isolering, bedre udnyttelse, genanvendelse osv. ville for alvor understrege det økologiske i konceptet. 0-energihuset er allerede opfundet, plus-energihuset ligeså. Hvis Samsø og Bornholm kan, kan Svendborg vel også?

Ingen beslutning, som ikke et flertal af de nuværende borgere kan bakke op.

Dette er blot nogle få forslag i Cittaslows positive ånd, som jeg opfatter konceptet, om ikke som absolutte standarder så i hvert fald som kriterier, man kunne nærme sig, udfordre fantasien og inddrage borgerne med.

Det lokale koncept står stadig over for en række udfordringer og præciseringer, hvis de gode mål for det gode liv skal nås, men det er vel kun en god ting?

Litteratur

- Allardt, Erik (1974): "Välfärdens dimensioner", *Det II. Nordiske Socialpolitiske Forskningsseminar*. Oslo 20-23. okt.
- Allardt, Erik (1975): *Having, Loving, Being*. Lund: Argos.
- Andersen, Inger (1979): *Levevilkår*. Vestsjællands Amtskommune: Regionplanlægning.
- Bauman, Zygmunt (1999): *Globalisering – de menneskelige konsekvenser*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Castells, Manuel (2000): *The Information Age: Economy, Society and Culture*. Oxford: Blackwell.
- Brox, Ottar (1966): *Hva skjer i Nord-Norge?* Oslo: Pax.
- Büchert, Erik (1979): *Velfærd, levevilkår, livskvalitet*. NordRefo og Arkitektskolen i Århus.
- ERU (1974): *Ortsbundna levnadsvillkor*. Stockholm: SOU 1974:2.
- Gottschalk, Georg & Jens Tonboe (1974): *Offentlighed, hemmelighed og medindflydelse i planlægningen. Introduktion og udenlandske forhold*. Hørsholm: SBI-byplanlægning 22.
- Groth, Niels Boje & Johannes Møllgaard (1978): *Regionplanlægning og levevilkår*. SBI-notat.
- Gundelach, Peter & Svend Kreiner (2004): "Lykke og tilfredshed", i P. Gundelach (red.): *Danskernes særpræg*. København: Hans Reitzels Forlag, s. 27-48.
- Hansen, Erik Jørgen (1974): *Hvordan måler vi det umålelige?* København: Socialforskningsinstituttets Småtryk nr. 6.
- Hansen, Erik Jørgen m.fl. (1978): *Fordelingen af levekårene*. København: Socialforskningsinstituttet, Publ. 82.
- Handen, Erik Jørgen (1988): *Generationer og livsforløb i Danmark*. København: Hans Reitzel.
- Johansson, Sten (1970): "Om levnadsnivåundersökningen". Stockholm.
- Kristensen, Hans (1972): *Levevilkårene i Nordjylland*. Hovedrapport og 5 bilag. København: Landsplanudvalgets Sekretariat.
- Roos, J.P. (1973): "Welfare Theory and Social Policy", *Commentationes Scientiarum Socialium* nr. 4.
- Roos, Barbara & J.P. Roos (1974): "Människans självförverkligande och välfärd", *Det II. Nordiske Socialpolitiske Forskningsseminar*. Oslo 20-23. okt.
- SBI (1975): *Research on Quality of Life in Urban Settlement*. Statens Byggeforskningsinstitut.
- Tonboe, Jens (1974): *Offentlighed, hemmelighed og medindflydelse i planlægningen. Demokratiets ideal og virkelighed*. Hørsholm: SBI-Byplanlægning 29.
- Tonboe, Jens (1993): *Rummets sociologi. Kritik af teoretiseringen af den materielle omverdens betydning i den sociologiske og den kulturgeografiske tradition*. København: Akademisk Forlag.
- Tonboe, Jens (2001): *Moralens Geografi*. Aalborg Universitet: Sociologisk Laboratorium.
- Tonboe, Jens (2004): "I dit ansigts sved ...", i Jacobsen & Tonboe (red.): *Arbejdssamfundet – den beslaglagte tid og den splittede identitet*. København: Hans Reitzels Forlag, s. 27-53.